

GRÓH GÁSPÁR

Elek Tibor: Helyzettudat és önismeret

FELSŐMAGYARORSZÁG - TEVAN, 1997

Elek Tibor a nemzeti identitás kérdésének szenteli *Helyzettudat és önismeret* című új kötete valamennyi írását. Abban az értelemben, hogy kizárólag e tárgykörben született köteteket elemez. „Köztes-Európa” – idézi Kiss Gy. Csabától a régió történelmi-földrajzi megjelölését, és gondolkodása középpontjában ennek az átmeneti, köztes világnak helykeresése, az itt élők helyzetismerete, történelmi sorsértelmezése áll. Szemléletében az átmenetiség, köztesség bizonytalanságával szemben az ebből a helyzetből adódó szabad és független körültekintés biztonsága is megjelenik, saját rendszert keres egy kétpólusú világban. A polarizálódás azonban nemcsak mint regionális kérdés van jelen gondolkodásában, hanem egy kulturális konfrontáció elemeként is. E megosztottság helyébe kíván szintézist, a két zsákutca helyett járható ösvényt. *Eluben* sokan törekszenek erre. A tények azonban azt bizonyítják, hogy egy kétpólusú szellemi életben a tényleges függetlenség csak kevesek kiváltsága, kevesek kínja.

Elek Tibor Gyulán él, ami azt jelenti: kívül esik a szellemi életet alakító hatalmi góccok érdeklődési és hatókörén, bizonyos szempontból messzebb él Budapeستől, mintha valamelyik határon túli kisebbséghez tartozna. Ez az élethelyzet írásaiba is beépül: az általa vizsgált szövegek önmagukban hatnak, hiányoznak azok az informális forrásokból származó ismeretek, azok a sokszor csak ballasztot, sokszor az interpretáció lényeges elemeit jelentő háttér-információk, melyek révén kiderülhet, hogy egy adott szövegben megjelenő tételek mennyire vannak összhangban megfogalmazójuk magatartásával. E kényszerűségből formál erényt, amikor tudatosan igyekszik megőrizni jóhiszeműségét, s ha már egyszer amúgy is kívül rekedt a szekértáborokon, a maga útját óhajtja járni. Németh László más jelentésben használt, de a szavak közvetlen jelentésében mégis ideillő megnevezésével Elek Tibor a *harmadik oldal* képviselője, aki a részekben nem a lobbanó, hanem a lappangó szintézist keresi – a mai magyar szellemi életben. De nevezhető ez Mészöly Miklós nyomán *negyedik útnak* is, mely ugyan nem bizonyult a gyakorlatban járhatónak a magyar társadalom számára. (Sőt, a kétpólusú rendszerben Mészöly is – talán akaratan kívül – az *egyik* mellett látszott agitálni...) Elek azonban hisz annak az elvi lehetőségnek a gyakorolhatóságában, hogy „a belső, lelki demokratizálódás útja az egyén és a közösség számára egyaránt” járható. Ezért a Bibó által javallt erőfeszítéssel és jóakarattal keresi a megosztottság árnyékában feltételezett közös ihlet forrásait. Még úgy is, hogy a mindennapokban, politikában egymással szembekerülő alkotók vitájában kimutatja, hogy mennyire egyazon krízis jegyében, hasonló módon gondolkodva érvelnek. Hogy tehát az egymással polárisan szembeforduló gondolatrendszereket mégis összeköti mélyebb szerkezetük rokonsága. Ezért fogalmazhat olyan provokatív mondatokat, melyekkel a mai szellemi élet egyszerűen képtelen szembenézni, nem a kijelentésben differenciálatlanul megjelenő értékítélet, hanem annak konfliktusokföltöttisége miatt: „*Csoóri Sándor és Konrád György a magyar szellemi élet két óriása*” – kezdi például a *Nappali bold és Az újjászületés melankóliája* című kötetek párhuzamos elemzését.

Ez a szekértáboroktól független gondolkodás nem jelenti azt, hogy ne foglalna állást a vitatott kérdésekben. Sőt, nyilvánvaló az is, hogy a vitákban a nemzeti-konzervatív oldalhoz közelebb látja a valóságos súlypontot, ha úgy tetszik, az igazságot, mint a globális-liberális oldalhoz. Éppen ez ösztönzi arra, hogy minden elfogultság nélkül elfogadja és gyakorolja a nemzeti-konzervatív oldalon mutatkozó torzulások kritikáját, ami azonban korántsem egyoldalú, hiszen éppen attól hiteles, hogy minden irányban elfogulatlan – néha egyenesen a naivitásig. Nem érzékeli például annak álságát, ahogyan a magát függetlennek és liberálisnak nevező értelmiség, ellenzékiségében tetszelegve, korlátlanul kiszolgálta a szellemi életben hatalmi pozíciókat betöltő köröket. De lehet-e a politikára tekintő, a közélet, a hatalom súlyos kérdéseiben folyamatosan állásfoglalást is kifejező, mégoly irodalmi szövegeket *csak* irodalmi, *kizárólagosan* szellemi alapokon vizsgálni? Irodalmi szempontból hiteles lehet-e átpolitizált irodalmi szövegek depolitizált olvasata?

E mechanizmus rejtelmeként azonban csak közvetlen közletről láthatók. Elek Tibor csak a szövegeket nézi, a háttér-információkat nem mindig ismeri. Ezzel magyarázható, hogy értelmezésében a „rendszerváltozás, a civilizációs korszakváltozás, a Vég helyzete minden korábbinál jobban fölerősítette (...) az önvizsgálat igényét”. Az e közelítés nyomán vizsgált szövegek jelentős részében az önvizsgálat helyére nemcsak a mások portáján való söprögetés, hanem a szemétnak a saját kapu előli odaseprése is megtörténik. Persze a teljes közösségben gondolkodó ember számára a tisztogatás-piszkolgatás tényei együtt mégiscsak a tisztulás felé vezető tevékenységnek tűnhetnek. Ehhez azonban olyan, reménytelenül tisztességes olvasat kell, mint Elek Tiboré, aki úgy látja, hogy „egész jelenkori esszéirodalmunk központi problémája, függetlenül az írói magatartástól és alapállástól, a korszerű nemzeti azonosságátudat hiánya”. Amit – Kiss Gy. Csaba írásait elemezve – így fogalmaz

meg: „a nemzeti identitásnak nem alakultak ki arányos formái, mert vagy minden érték foglalataként jelent meg a nemzet, vagy fölládozandó negatívumként”.

A kötet írásait végigolvasva kiderül: Elek Tibor elfogadja az itt megjelölt ütközést a magyar szellemi élet egészét meghatározó konfliktusnak, s így középpontba kerül az a szembenállás, amelyben a nemzeti elv a liberális elvekkel konfrontálódik. Ez a szembenállás azonban nem szellemi jellegű. A liberális szemlélettel szemben valójában (nem egyedül) a konzervatív áll (amelyik mai formájában a liberalizmus megannyi értékét is magába olvasztotta). A nemzetivel pedig a nemzetietlen ütközhetne, s bár a liberalizmus irtózik az elfogultságok nemzeti fajtáitól (is), eredendően a nemzeti jogvédelem a legkevésbé sem áll szemben célkitűzéseivel. Vagyis a nemzeti kontra liberalizmus ellentét nem szellemi erők ütközésére vonatkozik, hanem egy politikai antagonizmusra, amelyik a magyar szellemi élet utóbbi évtizedében (amikor kiderült, hogy bizonyos értelmiségi kapcsolatok politikai kapcsolatként is felfoghatók) elemi erővel hatott. Másként van azonban jelen a kérdéskör a határon túli magyarok (szellemi) mindennapjaiban: a szavak sokkal inkább eredeti jelentésükben értelmezhetők, s ebből adódik, hogy Grendel Lajos vagy Cs. Gyimesi Éva *liberalizmusa* nem a nemzeti érdekek feladását, hanem egy harmonikusabb és realisabb magyarságtudat formálódását jelenti. Nincs öngyilkosabb tévedés, mint ezt a képletet *mechanikusan* a honi pártpolitikai viszonyokhoz alkalmazni (ez egyébként mindkét felet óvatosságra kell hogy intse).

Az irodalom, a gondolkodás átpolitizáltsága sajátos probléma a kötet írásaiban. Elek Tibor fontosnak tartja e kérdés jelenlétét a magyar közírás különböző szintjein, jöllehet maga nem akar belegabalyodni. Ez azonban abban a pillanatban megvalósíthatatlan, amikor kénytelen a függetlenséget (ha mégannyira szituációhoz kötötten is) definiálni, mint „megfelelő és nagyjából egyenlő távolság” tartását a pártoktól. Mert ezt követően leírja, hogy „Esterházy azon kevesek egyike, aki úgy tudott a szellemi életben jelen lenni, karakteresen állást foglalni, hogy közben valójában kívül maradt, s nemcsak a pártokon, de a pártpolitikai csatározásokkal összefüggő ideológiai, kulturális, médiaháborúkon is”. Hogy ezt a kijelentést hány írás cáfolja, azt talán fölösleges itt emlegetni. Már csak azért is, mert Elek Tibor szövegében is megjelenik ennek a mondatnak közvetett kritikája. „Esterházy elutasító magatartása indokolt a minden rendű és rangú magyarkodással szemben, de a megértésre való törekvés ezúttal mintha kevésbé működött volna benne, s mintha a doktriner liberális értelmiség türelmetlenségéből egy csipetnyi átragadt volna rá is. Ezzel együtt sem hiszem, hogy akad még egy magyar író, aki az elmúlt években ilyen intenzitással és tisztánlátással, s szándékaitól függetlenül sokak számára ilyen eligazító érvénnyel foglalt volna állást e kérdésben.” Az udvarias és visszavonó *minthá*mban és *csipetny*iben, de főként a *szándékaitól függetlenül* kifejezésben rejlik a rutinszerűen dicsért függetlenséggel kapcsolatos kétely.

Általában véve a kötet írásainak mindegyikében, amiként tárgyukban is, szüntelenül a politika árnyéka kísért. Ott van ez már a kötet koncepciójában is: a *nemzeti tudat kérdése* az utolsó évtized esszéiben a *nemzeti kérdési tudatával* együtt s fokozott súllyal jelenik meg. Az utóbbi viszont vitathatatlanul politikai kérdés (is). A két, eltérő súlypontú problémakör természetes módon kapcsolódik-kapcsolódhat össze, de mégsem tekinthető egyetlen kérdésnek. Amit Elek Tibor vizsgál, az e gondok szellemi vetülete. Tehát ezúttal, minden politikai konnotáció ellenére, nem politikumról van szó. Ezért Elek könyvével kapcsolatban nem az egyetértés vagy a vita szempontjai a döntőek, hanem az, hogy az általa vizsgált szövegeknek a kötetben látott megközelítése termékeny-e.

A válasz ebben az értelemben egyértelmű igen. Még akkor is, ha nem mindenben a valóságos helyzetnek megfelelő értelmezés születik; de olyan dimenziók nyílnak meg az olvasó előtt, amelyek a kétségkívül túlságosan átpolitizált szemlélet számára nem érzékelhetők.

Elek Tibor írásaiban a kritikai invenció és a tudományos alaposság talál egymásra, újszerű meglátásait pontos és világos fogalmi nyelven fejt ki. A vizsgálódásai tárgyát képező művek elemzésekor nemcsak közvetlen témájáról, hanem a magyar szellemi élet alapvető problémáiról ír. Nem csupán szerzőkről és könyvekről tehát, hanem – tetszik, nem tetszik – sorskérdésekről. Ezért szinte nincs olyan oldala kötetének, ami ne lenne érdekes és vitára ingerlő. Mert miközben tartózkodik minden provokatív gesztustól, az általa vázolt kérdéskörök s olykor saját tézisei sem engedik, hogy saját véleményünk megformálása nélkül lépünk túl írásain. Ez a helyzettudatra, önismeretre való készítés a kötet igazi célja – és érdeme.